

ד. החיבורים של יורדי המרכבה

ארבעה הם החיבורים המובהקים המתארים את הירידה למרכבה בתוך ספרות ההיכלות והמרכבה, ונתאר אותם להלן, ואף בהם מרבית החומר אינו שייך לירידה למרכבה במישרין אלא קרוב יותר אל שלושת הנושאים הקודמים. המחקר החשוב ביותר להגדרתו של התחום הוא ספרה של אנלאיס קויט, אשר חקרה את השדות הסמנטיים שהמונח "ירידה למרכבה" משמש בהם בצורותיו השונות, וביררה את קומץ הקטעים השייך לו במישרין.³⁴ לארבעה חיבורים אלה יש להוסיף עוד אחד, "שיעור קומה", למרות שהוא שונה מן האחרים בכמה תכונות עיקריות, וכן מספר ניכר של קטעים פזורים בתוך מקורות אחרים או עומדים לבדם בכתבי היד שהגיעו לידינו.

היכלות זוטרת

החיבור הראשון בקבוצה זו הוא ככל הנראה ספר "היכלות זוטרת", חיבור המבוסס על מעשה ארבעה שנכנסו לפרדס, אך כולל כמה וכמה דיונים ותיאורים המתרחבים ומתפשטים מותך מעגל זה. מחברו של חיבור זה פירש את הכניסה לפרדס כתהליך זהה לתהליך של הירידה למרכבה, והחיבור מוקדש בעיקרו לתיאור התעלותו של ר' עקיבא, היחיד שעלה בשלום וירד בשלום (או "נכנס בשלום ויצא בשלום") אל העולמות העליונים ופגישתו עם האל עצמו היושב על כסא כבודו בהיכל השביעי אשר ברקיע השביעי. בפתחתו של החיבור מתוארת מסירת הסוד של "שר התורה", המקנה יכולת לאדם לזכור את תלמודו ולא לשכוח, לר' עקיבא, סוד שנמסר קודם לכן למשה רבנו. בספר יש תיאור נרחב של ההתעלות מהיכל להיכל, וחומר רב המתאר את מבנה ההיכלות ושומריהם, ובעיקר דיון מפורט בסכנות האורבות בפתח ההיכל השישי ודרכי ההתגברות עליהן. בשיאו של החיבור, בפגישה בין ר' עקיבא לבין האל, באה רשימת השמות הקדושים והנסתרים ביותר, שבראשם השמות היוצאים מפסוקי שיר השירים ה' – ט"ז ("דודי צח ואדום" וגו'). אין בחיבור זה תיאור של חבורה של יורדי המרכבה, כפי שישנה בשני החיבורים הבאים, ור' ישמעאל מחליף את ר' עקיבא כדמות המרכזית בין יורדי המרכבה.³⁵

34 ראה: קויט, ירידה למרכבה; קויט, "ירד" בספרות ההיכלות.

35 ראה: היכלות זוטרת; שפר, סינופסיס, עמ' 142-158, 172-182. וראה: שפר, ביקורת; שפר, מבנה ועריכה.

היכלות רבתי

החיבור השני הוא העיקרי והבולט ביותר בספרות יורדי המרכבה, "היכלות רבתי", שהוא החיבור המגדיר במידה רבה את התחום כולו. הוא קשור מבחינה טקסטואלית בצורה הדוקה ל"היכלות זוטרת", וישנם קטעים משותפים לשני החיבורים, כך שברור שהם משתייכים לשני שלבים בהתפתחותה של אותה קבוצה או כת של מיסטיקנים. במרכזו של החיבור עומדת חבורה של יורדי מרכבה, הפעילים בבית מדרש שמנהיגו הוא ר' נחוניא בן הקנה, והחיבור שימר קטע המתאר את המציאות הפיזית של תהליך ההתעלות. כמו "היכלות זוטרת", גם ל"היכלות רבתי" יש סיפור מסגרת, אך במקום "ארבעה שנכנסו לפרדס" הסיפור כאן הוא מעשה עשרת הרוגי מלכות. יורד המרכבה בהיכלות רבתי הוא ר' ישמעאל, שנשלח על ידי יורדי המרכבה לעולם העליון לברר אם גזירת קידוש השם שנגזרה על עשרת החכמים אלהית היא ואין ממנה מפלט, או שמא היא מעשה אדם, הקיסר הרומי, שהמיסטיקנים יכולים להתגבר עליו בעזרת הכוחות העל-טבעיים העומדים לרשותם. במסגרת תיאורה של החבורה מסופר על התכנסותה בבית המקדש, שם מגלה ר' נחוניא בן הקנה את "סודו של עולם", הדרך של הירידה למרכבה, שהיא נמשלת לאדם "שיש לו סולם בתוך ביתו". פתיחת החיבור מציגה תיאור של כוחותיהם העילאיים של יורדי המרכבה, השולטים בסביבתם וזוכים לחסותו המיוחדת של האל. הירידה למרכבה מתוארת בפירוט רב, וכוללת רשימות של שומרי הפתחים של ההיכלות ושל הסכנות האורבות, בעיקר בפתח ההיכל השישי. מן החיבור עולה דמות של כת מגובשת, שיש לה דרך סדורה והנהגה מאורגנת, ביטחון עצמי מופלג, תפיסה מגובשת של המערכת האלהית לדרגותיה ושלביה ומינוח סדור וייחודי. לחיבור זה קשר הדוק עם החיבור הסיפורי "מעשה עשרת הרוגי מלכות", שגרעינו נתגבש ככל הנראה בבית מדרש זה. יש בספר ביטויים רבים ביוונית, ושמות קדושים המיוסדים על מילים יווניות או צליליה של הלשון היוונית, וברור למדי שנתחבר בארץ ישראל כאשר היוונית היתה ידועה ונפוצה. הספר מבטא איבה קשה לרומי ומנבא את חורבנה, ויש בו נעימות משיחיות ואפוקליפטיות, אם כי הן משניות במעמדן לעומת הנושא העיקרי, בירידה למרכבה. משובצים בספר המנונות רבים, מהם הנאמרים על ידי יורדי המרכבה ומהם שירות מלאכים שיורדי המרכבה שומעים ומספרים לתלמידיהם בשובם מחווית ההתעלות. חיבור זה הוא בלי ספק אחת היצירות המרכזיות והחשובות בתולדות תורת הסוד והמיסטיקה העברית בכל הדורות.³⁶

36 על היכלות רבתי ראה: שפר, זהות עריכתית; דן, היכלות רבתי ומעשה עשרת הרוגי מלכות; אורון; סמית; צ'רנוס.

מעשה מרכבה

החיבור השלישי קרוב עד מאוד ברוח הדברים ל"היכלות רבתי", אך הוא בנוי קטעים קטעים שאינם קשורים זה בזה בצורה הדוקה. זהו חיבור המצוי בכתבי היד בלא כותרת, וגרשם שלום, שפירסם אותו,³⁷ קבע את הכותרת "מעשה מרכבה" על פי ציטטים בספרות חסידי אשכנז.³⁸ מקום מרכזי באנתולוגיה זו תופסים ההמנונות, המהווים את רובו של החיבור. יש בו שימוש רב במילים וצלילים יווניים, וכן קטעים בארמית. אחד הנושאים שבו הוא שוב סוד "שר התורה", שר' נחוניא בן הקנה גילה לר' ישמעאל תלמידו שהתקשה בתלמודו. חיבור זה מצטרף להיכלות רבתי כמקור עיקרי למינוח, ללשון ולדרכי ההבעה של יורדי המרכבה. חלק מן הגילויים בו מיוחסים לר' עקיבא, ואחרים לר' ישמעאל.

חנוך השלישי

החיבור הרביעי בקבוצה זו מייצג שלב שלישי בתולדותיהם של יורדי המרכבה, והוא ככל הנראה אחד החיבורים המאוחרים בספרות זו. הוא מצוי בכתבי יד בכינוי "ספר היכלות" סתם, אך מהדירו הראשון, החוקר השוודי הוגו אודברג, העניק לו את השם "חנוך השלישי או חנוך העברי", ושם זה נשתגר במהדורות הספר ותרגומיו ובמחקר.³⁹ יורד המרכבה בחיבור זה הוא ר' ישמעאל, אך אין הוא גיבורו של הספר. הנושא העיקרי בחלקו הראשון של החיבור הוא תולדותיו של מטטרון – הכוח האלהי העליון במערכת השמימית בצידו של האל – שהיה לפי המסופר כאן חנוך בן ירד, שהאל לקחו לשמים בחייו להיות עד לחטאיהם של בני דור אנוש. חלק זה כולל תיאור מפורט של ההשתנות של חנוך מאדם לכוח אלהי נשגב, שאלישע בן אבויה טעה בו כשראה אותו יושב בפתח ההיכל השביעי ואמר "ודאי שתי רשויות הן".⁴⁰ חלקו השני של החיבור הוא תיאור המערכת של הכוחות העליונים, בשלבים מפורטים, מלמטה למעלה, והוא המקור הנרחב ביותר המצוי בידינו לתפיסת הפלורמה האלהית בספרות הסוד הקדומה.⁴¹ ניכרת קירבה מסוימת בין תיאורים אלה לספרות חנוך הקדומה, אלא שחנוך נעשה כאן ממי שהודרך בסיוור בעולם העליון למי שהדריך את ר' ישמעאל. בפרק האחרון באה רשימת שמותיו של מטטרון ותמצית

37 ראה שלום, גנוסיס יהודית, עמ' 101-117.

38 לא ברור אם ציטטים אלה מתייחסים באמת לחיבור זה במיוחד, או שהכוונה למעשה מרכבה כתחום וכקבוצת חיבורים; מכל מקום הדברים השתגרו. החיבור זכה לשני תרגומים ופירושים – ראה: ינוביץ; שורץ.

39 ראה שפר, סינפסיס, 1-80; חנוך השלישי; אלכסנדר, חנוך השלישי; שפר, תרגום, כרך 1.

40 ראה על כך בפירוט לעיל, פרק תשעה עשר.

41 ראה להלן, פרק עשרים ושלושה.

סיפורו, ונוסח של הדברים נכלל גם ב"אלפא ביתא דר' עקיבא". קטעים רבים המצויים בידינו בכתבי יד מתבססים על חיבור זה, והם מכונים לעתים "מעשה חנוך" או "מעשה מטטרון". ההדים הישירים של שלושת החיבורים הקודמים מעטים, לרבות בספרות חסידי אשכנז, אך "חנוך השלישי" היה ידוע מאד בתקופת הגאונים ובהתפתחות תורת הסוד העברית בימי הביניים, והשפעתו היתה רבה. הספר כנראה לא נתחבר בארץ ישראל אלא בבבל; אין בו שימוש ביוונית, והוא כנראה מאוחר במידה רבה (החוקרים הציעו תאריכים שבין המאה השישית למאה השמינית).

שיעור קומה

ארבעת החיבורים הנזכרים, שהירידה למרכבה עומדת במרכזם (אם כי קטעים נרחבים בהם משתייכים לנושאים האחרים שבספרות זו – דרשות המרכבה, מאגיה וקוסמולוגיה), הם עיקרה של ספרות יורדי המרכבה שהגיעה לידינו. ואולם יש להוסיף לרשימה חיבור חמישי, שאמנם אין בו התייחסות ישירה לירידה למרכבה אך יש בו יסודות מסוימים הקרובים מאד ליצירתו של חוג יורדי המרכבה: "שיעור קומה".⁴² הרעיון במרכזו של חיבור זה הוא התרומה החשובה ביותר של ספרות ההיכלות והמרכבה לתולדותיה של המחשבה היהודית: תיאור דמותו של האל בקווים אנתרופומורפיים חריפים, המיוסדים על פסוקי שיר השירים (ה ג-טז), ונלווים להם שמות מוזרים ומסתוריים לאיברים אלה ובעיקר – קביעת ממדיהם במונחים אסטרונומיים שמעבר לכל דמיון. ציור זה של "שיעור קומה" – המכונה בקביעות בשם "יוצר בראשית" – נעשה ליסוד מוסד במחשבה היהודית הלא-פילוסופית, בחסידות אשכנז, בקבלה ובחסידות. אף חיבור זה היה מן המפורסמים והידועים ביותר בתקופת הגאונים ובימי הביניים, ויש בידינו התייחסויות אליו גם ממחברים נוצריים ומוסלמיים. הדובר בחיבור זה הוא ר' ישמעאל, ור' עקיבא מתואר כתומך ומאשר את דבריו.⁴³ כאמור, שאלת מעמדו של חיבור זה ביחס לחיבוריהם המובהקים של יורדי המרכבה איננה מחוורת כל צרכה. יש הרואים בדמות ה"שיעור קומה" את משאת נפשם וכוונתם של יורדי המרכבה, החותרים להתקרב אליו, ויש המדגישים ש"שיעור קומה" ממש איננו נזכר בכתביהם של יורדי המרכבה (אם כי השיעורים המופלגים נזכרים בכמה צורות בספרות זו). אין בידינו להכריע אם מדובר כאן בחוג קרוב ליורדי המרכבה אך שונה ונפרד ממנו, או ביצירה מיוחדת שצמחה מתוך חוג יורדי המרכבה עצמו.

42 דיון מפורט בצדדים הקרובים ובצדדים השונים בא להלן בפרק עשרים ושישה.

43 העבודה הטקסטואלית החשובה על חיבור זה נעשתה בשני ספרים עליו – ראה: כהן, נוסח; כהן, "שיעור קומה", ליטורגיה ותאורגיה.

וחיבורים אלה, ואחרים, אינם מצויים אלא – לכל היותר – בשוליה של ספרות יורדי המרכבה, שחיבוריה העיקריים והקדומים הם שלושת החיבורים שנמנו לעיל ראשונה, שנוספים עליהם החיבור המאוחר, "חנוך השלישי", והחיבור הקדום, ששייכותו איננה מובהקת, "שיעור קומה". זו התמונה שעלינו להציב לפנינו בשעה שאנו מבקשים לתאר בצורה מדויקת ככל האפשר את ההתנוצצות הראשונה של כת מיסטית ביהדות העתיקה.

ה. יורדי המרכבה – הקווים המייחדים והמאפיינים

ייחודה של כת יורדי המרכבה, כת של מיסטיקנים יהודיים, ומעמדם הנפרד של כתביה בתוך ספרות ההיכלות והמרכבה, נקבע כבר על ידי עצם הכינוי "יורדי המרכבה", שאיננו כינוי כפוי מבחוץ אלא הוא ביטוי שאימצו מיסטיקנים אלה לעצמם והם שיצרו אותו ותיארו את עצמם באמצעותו. פירושים רבים ניתנו לאופי הפרדוקסלי של הכינוי: למרות שמדובר בהתעלות לעולמות העליונים, הפרקטיקה נקראת בשם "ירידה". נסיונות הפירוש רבים הם, אך אין בידינו פירוש מקובל ומסתבר.⁵⁰ אולם היא הפירוש אשר יהא, ברור שהכינוי מבטא התבדלות והתרחס: כך מכנים עצמם אנשים שבידיהם סוד מיוחד המבדיל אותם מאחרים. לענייננו, הדבר העיקרי שכינוי זה מבטא הוא פעלתנות. לא כך מכנים עצמם אנשים שרק יודעים דבר או שהם בעלי סגולה כלשהי – הירידה למרכבה מבטאת פעילות, תנועה; היא מתארת קבוצת אנשים המתייחדים במה שהם עושים ולא במה שהם חושבים ומאמינים. אין באף אחד מן החיבורים האחרים בספרות ההיכלות והמרכבה, ואף לא בספרות החיצונית או בספרות התלמודית והמדרשית, תופעה דומה: לפנינו קבוצת אנשים פעילה שיש בידיה מפתח, או סולם, להתעלות לעולמות עליונים ונסתרים. יש בספרותנו דוגמאות להתעלות לעולמות כאלה, אך הם מיוחסים תמיד לאישי המקרא, כאברהם אבינו וישעיהו הנביא, ולא לבני הדור עצמם. בספרות יורדי המרכבה לעומת זאת יש הוראות מפורטות, טכניות ופיזיות, כיצד לבצע תהליך דינמי זה, כיצד להתכונן לו, כיצד להתחיל במסע, כיצד לעבור את התחנות השונות, כיצד להתגבר על הקשיים,

50 לרשימה מפורטת של ההצעות לפירוש ראה קויט, ירידה למרכבה, עמ' 366–374. גרשם שלום, ורבים בעקבותיו, פירשו זאת על דרך "יורד לפני התיבה" (אם כי שלום איננו אומר זאת בחינת ודאין) – ראה שלום, גנוסיס יהודית, עמ' 20 הע' 1. הצעתי היא לראות בביטוי כנובע מלשון הפסוק בשיר השירים "אל גינת אגוז ירדתי" (ו' יא), שכן "גינת אגוז" מוזהה עם המרכבה במקורות של "סוד האגוז". מקורות אלה הגיעו אלינו בעיקר מספרות חסידי אשכנז, ושם הם מובאים בשם ספרות ההיכלות והם נפתחים לעתים קרובות בגימטריה "אל גינת אגוז – זהו סוד המרכבה". אך למרות שקשה לפקפק שזיהוי האגוז עם המרכבה קדום ומוצאו בספרות זו, לא מצאנו עדיין את עקבותיו בספרות שבידינו, ולפיכך יש להתייחס להצעתי כאל אפשרות ולא כאל ודאות – ראה: דן, חכמת האגוז; פרבר-גינת, עמ' 8 ואילך. והשווה אברמס.

שר התורה

מרוחק יותר, אך עדיין קשור במידה מסוימת לחוג יורדי המרכבה הוא החיבור השישי שיש להזכירו ברשימה זו, "שר התורה", שהוא חיבור קצר שנשפח בכתבי יד ובדפוסים להיכלות רבתי, אם כי הוא מצוי בכתבי יד גם כחיבור נפרד. רקעו של חיבור זה והסיפור העומד במרכזו שונים לחלוטין מאלה של יורדי המרכבה. מסופר כאן על בוני בית המקדש השני שעלו מגלות בבל והוטל עליהם לבנות את ירושלים ואת המקדש ובאותה שעה ללמוד תורה. הם מתלוננים בפני האל כי הנטל כבד מדי, ומבקשים את עזרתו בגילוי סוד "שר התורה" שיקל עליהם את הלימוד. בראשם עומד זרובבל בן שאלתיאל, ובנוכחותו יורדת השכינה אל בית המקדש הנמצא בבניינו ומגלה להם את הסוד. במקום התעלותו של המיסטיקן לעולם העליון, החוויה המיסטית בחיבור זה היא התגלותו של האל הירד אל מאמיניו. החיבור בנוי בצורת רב-שיח משולש, שהדוברים בו הם בוני המקדש, האל עצמו וקטגור שהוא כוח עליון המתנגד לגילוי של סוד שר התורה לבני האדם. יש קירבה סגנונית מסוימת בין חיבור זה לבין "חנוך השלישי", אך היא איננה מובהקת די הצורך כדי לייחס את שניהם לאותו חוג יוצרים. קיימת גם קירבה מסוימת (וגם במסורת כתבי היד) בין חיבור זה לבין החיבור האפוקליפטי החשוב ביותר בעברית בעת העתיקה, ספר זרובבל.⁴⁴ אין בחיבורים אלה המנונות ושירים, התופסים מקום מרכזי בחיבורים הקודמים, ואין בהם שימוש מובהק ביוונית. ואולם ניכר ב"שר התורה" ביטוי לכת מיסטיקנים המבקשת את סיועו של האל בהשגת מעמד חברתי ואינטלקטואלי נכבד, והאל נענה לבקשתם, ויש כאן דמיון להצטיירתה של כת יורדי המרכבה בספר היכלות רבתי.⁴⁵

מלבד שישה חיבורים אלה מצויים בידינו קטעים פזורים המשתייכים במידה כלשהי לספרות יורדי המרכבה, ולא ברור האם הם שייכים לחיבורים הנזכרים עצמם או שהם שרידים מחיבורים אחרים.⁴⁶ קטעים אחדים מספרות זו התגלו בגניזה ונכללו במהדורתו של פטר שפר על ספרות ההיכלות והמרכבה שבגניזה.⁴⁷ יש קטעים אחרים שהגיעו אלינו ממקורות מאוחרים יותר שיש מקום למצוא קשר ביניהם לבין ספרות יורדי המרכבה, כגון "סוד האגוז",⁴⁸ ו"ספר החשק" על שמותיו של מטטרון.⁴⁹ אולם יש להדגיש כי קטעים

44 ראה עליו דן, ארמילוס.

45 ראה להלן, בפרק עשרים ואחד, וכן דן, על הקדושה, עמ' 179–201, ובייחוד עמ' 192–201.

46 קטעים מעין אלה פזורים בקבצים כגון ילקוט ראובני, ובסידורים המכילים פירושים אקלקטיים כגון סידור טיהינגן. טרם נעוץ מחקר שיטתי לזיהויים ורישומם.

47 ראה שפר, קטעי גניזה.

48 על סוד האגוז ראה להלן, הע' 50.

49 ספר החשק נדפס בפראג תל"ח, בליוורנו תרי"ג ועוד – ראה שלום, קטלוג, עמ' 116–117.